УДК 808. 3 – 56

ВАЛЕНТНІСТЬ КАУЗАЛЬНОГО ПОШИРЮВАЧА І ЇЇ ЗВ'ЯЗОК ІЗ СЕМАНТИЧНОЮ ТА ФОРМАЛЬНО-ГРАМАТИЧНОЮ СТРУКТУРОЮ РЕЧЕННЯ

Степаненко М.І., к. філол. н., доцент

Полтавський державний педагогічний університет ім.. В.Г. Короленка

Причинові відношення, що існують в об'єктивній дійсності, знайшли безпосереднє віддзеркалення в мові. Найповніше вони реалізуються в реченні як найважливішій комунікативній одиниці, яка має багатопланову ієрархію. Важливо наголосити, що каузальні зв'язки в семантичній структурі речення актуалізуються тоді, коли серед учасників ситуації є учасники, які або сприяють здійсненню процесу, або перешкоджають йому. Причинові відношення як один з видів циркумстантивних відношень, як "одна з елементарних одиниць глибинної змістової структури речення" [1, 43] мають різні форми вияву: в одних випадках вони репрезентуються спеціальними засобами, в інших – "не знаходять прямого позначення в лінійній системі компонентів речення" [там само]. Систему спеціальних засобів утворюють: 1) каузальні прислівники, 2) дієприслівники (дієприслівникові звороти), 3) прийменниково-іменникові форми в родовому, давальному, знахідному, орудному й місцевому відмінках, а також 4) складнопідрядні речення з підрядними причини:

1. Структурна модель **S + P(Vf) + Adv [Ad] caus**: *Сідалковський вийшов з-за рогу і* ***знічев'я побрів*** *Володимирською вулицею до Золотих воріт* (О.Чорногуз); *Юра* ***спересердя навіть тупнув ногою*** (Ю.Смолич); *Його переспівать когут* ***надумав здуру*** (Б.Олійник); *Батько* ***спросонку налякав*** (М.Коршун)*; Тоді оточенці* ***умисне таїли*** *свої професії* (В.Яворівський). Серед адвербіальних лексем, які утворюють в українській мові замкнену щодо кількісного складу групу, виділяється два типи конкретизаторів: одні з них характеризуються автосемантичністю (згаряча, знічев'я, зозла, спросоння та ін.), другі – синсемантичністю (недаремно, чогось, тому й ін.), тому потребують обов'язкового валентного оточення в самому реченні або навіть за його рамками. Обмеженість лексичного складу каузальних прислівників не дозволяє припредикатному членові **Adv [Ad] caus** відтворювати в реченнєвому просторі багатогранні значеннєві відтінки, що закладені в семантичній структурі причини [2, 15-25].

2. Структурна модель **S + P(Vf) + Adv [V + Ad] caus**: *Десь надривно* ***тужила*** *машина,* ***застрявши*** (В.Стефак); *Я* ***завмер, побачивши жінку*** (Р.Андріяшик); *Коні,* ***почувши свіжу пашу, іржали*** (Б.Лепкий); *Голодні собаки* ***шниряли*** *по базарі,* ***шукаючи останків пожив*** (Б.Лепкий); *Але Степан* ***зрадів, побачивши халупу*** (В.Підмогильний); ***Саме дякуючи Франку****, син* ***перейшов*** *у п'ятий клас* (Р.Горак).

Дієприслівники, які в каузальній функції здебільшого виступають разом із залежними від них словами, постають на базі різних за значенням дієслів – гомональних, бестіальних, мембруальних, грамінальних та ін., тому й наділені властивістю конкретизувати зміст речення вказівкою на внутрішню, зовнішню, обумовлену, необумовлену причину, причину-відплату, причину-перешкоду й інші семантичні варіанти каузальності. "Виражений дієприслівником вторинний предикат, – говорить І.Р.Вихованець, – позначає семантико-синтаксичні відношення між двома семантично елементарними реченнями, вказуючи на причину другого явища, що передається незгорнутим реченням з предикатом в особових формах", напр.: *Віста з Малушею, натомившись, загорнулись у шкури й лягли спати* (С.Скляренко) → *Віста з Малушею натомились + Віста з Малушею загорнулись у шкури й лягли спати → Віста з Малушею натомились, тому й загорнулись вони у шкури і лягли спати* [3, 149].

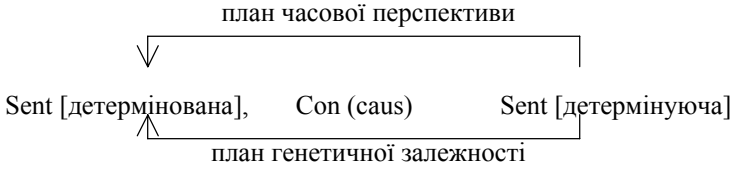
3. Структурна модель **S + P (Vf) + Adv [Prep + Ngen (dat, acc, inst, loc)] caus**: *Ясе невдовзі* ***померла від тифу****, залишивши отаманові ніби й чужу Даринку* (В.Земляк); *Типова сполучуваність...****утворилася в результаті повної нездатності*** *таких слів уживатися в інших оточеннях* (Н.Іваницька); ***Завдяки його*** *[Мічуріна]* ***праці*** *ця культура* ***просунулася*** *на північ на 700 км* (М.Курдюк); *Я...****через лиху долю*** *навіки* ***пропала*** ("Пісні родинного життя"*);* ***У зв'язку з виставою*** *цього твору у Коломиї* ***виникла*** *легенда про перебування Квітки-Основ'яненка в Галичині* (П.Хропко); *Дід Андрій* ***на радощах знайшов*** *ще у льоху барильце міцної слив'янки та питного меду* (Я.Качура).

Основним засобом реалізації причинових відношень є саме прийменниково-іменникові форми, у яких поряд із субстантивною формою функцію більш або менш виразного показника каузальності виконує

прийменник. Семантичні прийменники беруть активну участь у формуванні плану змісту правобічної позиції і речення в цілому, тоді як асемантичні є менш активними в цьому відношенні. Правобічні поширювачі **Adv [Prep + Ngen (dat, acc, inst, loc)] caus** відзначаються семантичною, формально-граматичною полівалентністю. У пропонованій розвідці вони лише виділяються як можливий тип адвербіально-каузальних компонентів і не піддаються структурному аналізові. Це предмет окремого дослідження.

4. Стуктурна модель **Sent (детермінована), + Con caus + Sent (детермінуюча).** Багато дослідників звернули увагу на те, що до важливих засобів відтворення в мові відтінків причинового значення, які існують в об'єктивній дійсності, належать складнопідрядні речення з підрядними причини [див., напр.: 4, 287-292; 5, 551-560; 6, 133-135; 7, 333]: *Але цього останнього "за" ніхто не хотів вимовляти вголос, бо вислів найкращих побажань тут був би пригадуванням найгіршого* (І.Багряний); *Чимало труднощів виникає при розмежуванні обставин, оскільки в конкретних реченнях обставина може наближатися до додатка чи неузгодженого означення* (Н.Іваницька); *Ляхи нервуються, що ми не премось наосліп, сидимо в обозі тихо* (П.Панч); *Чайка квилить над ним [морем] тому, що хоче їсти, а не тужить за кимось* (Ю.Яновський). Як показують приклади, у цих реченнях чітко виявляють себе семантичні складники каузальної ситуації (диференційні семи), що репрезентуються синтаксичною опозицією "породжуюча подія – породжена подія". Породжуючою подією виступає підрядна частина, породженою подією є основна частина, тобто "носієм значення достатньої підстави є підрядна частина: її зміст виконує роль мотивованого фактора (аргумента) щодо повідомлюваного в головній частині, яка інформує про наслідок" [8, 576; пор.: 9]. План часової перспективи і генетичної залежності у складнопідрядних реченнях з підрядною частиною причини має такий вияв, як і в простому реченні з правобічною позицією **Adv [Ad; Prep + Nx] caus**. Породжуюча подія (підрядна частина) передує породженій події (головній частині) і водночас зумовлює появу останньої, маючи її своїм наслідком, як-от*: Від того що сонце ніколи не заглядало в це місце, дощова вода нікуди не стікала* (Панас Мирний) → 1) план часової перспективи: Спочатку сонце не кидало свого проміння на окреслену площу земної поверхні, а потім (як наслідок цього явища) дощова вода не переміщалася куди-небудь, а залишалася на одному просторі; 2) план генетичної залежності: Сонце не змогло кинути свого проміння в окреслену площу земної поверхні, вода, утворена від атмосферних опадів, не переміщалася куди-небудь, а залишилася стояти в окресленому просторі.

Схематично це інтерпретується таким чином:

Сполучник у таких реченнях "одночасно протягує нитки до першого і до другого елементарних речень" [10, 113]. Він "репрезентує повністю або частково зміст першого речення...і виконує детермінативну функцію щодо другого речення" (там само). Отже, індикатором причинової зумовленості, що встановлюється між двома подіями аналізованого складного речення, виступає "предикат предикатів" [11, 68] – диференційований або недиференційований сполучник. Він може передавати відношення власне-причинове, коли підрядна частина вказує на безпосередню причину того, про що говориться в головній частині, і невласне-причинове – "ситуація, подана в підрядній частині, є лише зовнішнім приводом або непрямим свідченням, яке використовується як аргумент для умовиводу про те, що повідомляється в головній частині" [9, 551-552]. У найзагальнішому вигляді схему складнопідрядного речення з підрядною частиною причини можна подати так:

Sent[детермінована], + Con(caus) (бо, тому що, оскільки, позаяк, через те що, що, завдяки тому що, тим що, затим що, на підставі того що, внаслідок того що, в силу того що, у зв'язку з тим що, виходячи з того що, під виглядом того що, судячи з того що, завдяки тому що, тим більше що, заради того що) + Sent [детермінуюча]

Функціональні можливості сполучників причини різні. Основним засобом зв'язку між частинами аналізованого складнопідрядного речення є сполучник **бо**, що визначають майже всі дослідники [4, 287; 12, 369], незважаючи на те що йому для вираження семантики каузальності, зокрема невласне-причинового значення, "потрібна відповідна підтримка тексту" [5, 556]. Сполучник **бо** належить до

розряду загальностильових. Інші сполучні засоби цього типу мають книжне забарвлення, оскільки вживаються переважно в науковому та офіційно-діловому стилях (оскільки, тому що), ще інші закріпилися за розмовною сферою (що). Окремі сполучники на сучасному етапі розвитку української мови зазнають функціональної переорієнтації. Це стосується передусім слова **позаяк**. У "Словнику української мови" воно кваліфікується як "застаріле", "жартівливе", хоч поданий тут ілюстративний матеріал суперечить такому категоричному твердженню [13, 802-803]. Сучасна мовна практика засвідчує високу активність розгляданої лексичної одиниці. Дібраний з різних за жанрами текстів фактичний матеріал дає право твердити, що в майбутньому цей сполучник поповнить розряд загальновживаних слів і стане одним з регулярних актуалізаторів причинового значення в складі речень структурної моделі **Sent [детермінована], + Con (caus)+Sent [детермінуюча].**

Головна й підрядна частини описуваного складнопідрядного речення можуть мати односуб'єктну або різносуб'єктну організацію. В односуб'єктних реченнєвих структурах у підрядній і головній частинах зберігається єдність суб'єктної осі: суб'єкт каузованої події й суб'єкт каузуючої події збігаються в одній особі, напр.: *Здійснили ми святий замір, бо керувались сяйвом зір* (С.Черкасенко); *Такий перелік мало допомагає вчителеві в аналізі конкретних речень, бо, по-перше, не включає всіх можливих випадків і, по-друге, не позбавляє можливості подвійного аналізу їх у різних реченнях* (Н.Іваницька).

Схема речень односуб'єктної структури має такий вигляд:

Sent [детермінована] = [Sx + P(Vf) + (Exp)], + Con caus + Sent [детермінуюча] = [Sy + P(Vf) + (Exp)]

Sx = Sy

односуб'єктна організація

У різносуб'єктних реченнях підрядна й головна частини стосуються різних суб'єктів, тобто суб'єкт каузованої ситуації й суб'єкт каузуючої ситуації не утворюють однієї суб'єктної осі, напр.:

Одягся Ладо і казав прикликати фіякра, бо дощ вже не мрячив, мов крізь сито, а лив, як із відра *(Б.Лепкий);* Молилась ззаду жінка, бо довкруж машини перевернуті в кюветах лежали голічерева *(І.Драч).*

Схема речень різносуб'єктної структури набуває такого вияву:

Sent [детермінована] = [Sx + P(Vf) + (Exp)], + Con caus + Sent [детермінуюча] = [Sy + P(Vf) + (Exp)]

Sx ≠ Sy

різносуб'єктна організація

Структурна модель **Sent [детермінована], + Con (caus) + Sent [детермінуюча]** за реченнєвою характеристикою "односуб'єктність/різносуб'єктність" збігається з реченнями, які входять до структурних моделей **S + P(Vf) + Adv [Ad] caus** і **S + P(Vf) + Adv [Prep + Nx (gen, dat, acc, inst, loc)] caus –** конкретних репрезентантів валентної схеми **S + P(Vf) + Adv caus.**

Розуміння причини як явища, що викликає інше явище і має його своїм наслідком, є досить загальним. Воно не враховує найважливішого положення про те, що "причина ніколи не реалізується в "чистому" вигляді, вільному від наявності інших форм зв'язку, і лише в абстракції може бути відокремлена від інших" [11, 603]. Причина як категорія філософська класифікується за різними критеріями. Так, наприклад, відповідно до природи каузальних відношень причини прийнято поділяти на "ідеальні й матеріальні, інформаційні й енергетичні, динамічні й статичні, прості й складні, однофакторні й багатофакторні, системні й несистемні, зовнішні й внутрішні, головні й неголовні, об'єктивні й суб'єктивні й т. ін." [14, 601].

Слід зауважити, що визначення специфіки каузальності і в плані філософському, і в плані лінгвістичному є однією з найбільш складних і суперечливих проблем у сучасній науці. Щоб конкретизувати інваріантну семантику "причина", тобто виокремити в ній якийсь семантичний варіант, треба зважити насамперед на передумову, що викликала появу того чи іншого конкретного типу каузальності, на супроводжуючий та породжуючий фактори, причому останній також відіграє неабияку роль у цьому складному процесі. На думку мовознавців, з'ясування природи каузальності неможливе і без таких критеріїв, як обґрунтування, підтвердження, доведення, свідчення, привід, стимул тощо. Отже, увесь цей комплекс відношень "передбачає такий звя'зок ситуацій, при якому одна з них оцінюється мовцем як достатня підстава для реалізації іншої" [15, 110-111].

Спроба класифікації причинових відношень за лінгвістичними критеріями робилася багатьма дослідниками, однак і досі немає єдиної думки про те, які критерії треба класти в основу цієї класифікації. Так, при характеристиці сутності адвербіально-каузального поширювача **Adv [Prep + Nx] caus** до уваги бралися власне-семантичні, власне-граматичні, семантико-синтаксичні, морфолого-синтаксичні, власне-синтаксичні та інші чинники. У "Русской грамматике" 1980 р. значення каузальності диференціюється на такі семантичні відтінки, як підстава, підтвердження, доказ, передумова, пряме або переносне свідчення, привід, зачіпка, стимул. Усі ці часткові типи каузальності об'єднуються в

конструкції, що виражають відношення власне–причини і невласне-причини [8, 577]. Ідея про те, що в семантичній структурі каузальних поширювачів вирізняється інваріантний та варіантний зміст, послідовно простежується в працях багатьох мовознавців. Наприклад, Н.І.Штикало виділяє такі форми вираження категорії причини: неускладнена (чиста) причина, заперечна причина, позитивна причина, уявна причина, додаткова причина, причина як реалізація якої-небудь дії, причина-мотивація умовиводів, ослаблена причина [16, 8-9]. Аналогічно інтерпретує категорію причини і В.Л.Мединська [17, 8-9]. Неускладнена (чиста) причина вважається семантичним інваріантом, тоді як останні види причини кваліфікуються як семантичні варіанти, оскільки вони нашаровуються на інваріантну семантику й утворюють з нею опозицію "родове (інваріантне) значення – видове (семантичні варіанти значення)". В основу розгляданої класифікації кладеться власне-граматичний критерій, який передбачає виокремлення лише тих варіантів каузальної семантики, які виражені за допомогою граматичних засобів [17, 7], а саме: прислівників, прийменників і прийменникових сполук, сполучників, вставних або модальних слів. Цікаво відзначити, що семантичні варіанти "додаткова причина (вказує, що вона є не першою причиною, що вже є причина, яка названа в тексті або передбачається)", "причина як основа для логічних умовисновків" експлікуються структурною моделлю **Sent [детермінована], + Con caus + Sent [детермінуюча].** Формальними засобами вираження виступає підрядна частина зі сполучниками оскільки, **тому що** та ін., а також вставні компоненти, які функціонують у головній частині і вказують на ступінь вірогідності повідомлюваного (**безумовно, безперечно, здається, мабуть, може, можливо, певно, справді, очевидно та ін.**) [17, 8-9]. Про варіантність та інваріантність правобічного поширювача **Adv caus**, який заповнює позицію, що програмується предикатом у реченнях валентної структури **S + P(Vf) + Adv caus**, цінні міркування подає І.Р.Вихованець. Згідно з його концепцією, інваріантний зміст об'єднує форми в певну підсистему, а варіантний диференціює їх. "Це означає, – говорить учений, – що майже кожна форма, спеціалізована на вираженні причинових семантико-синтаксичних відношень, вносить у загальне значення причини специфічний семантичний відтінок" [3, 147], як-от: причина-генезис явища **(Adv [ВІД + Ngen] caus, Adv [З + Ngen] caus),** причина-відплата **(Adv [ЗА + Nocc] caus)**, причина-перешкода **(Adv [ЗА + Ninst] caus)**, причина-сприяння **(Adv [ЗАВДЯКИ + Ndat] caus),** результативна причина **(Adv [ВНАСЛІДОК + Ngen] caus, Adv [У РЕЗУЛЬТАТІ + Ngen] caus)**, обов'язкова причина **(Adv [У СИЛУ + Ngen] caus)**, причина-привід (мотив) **(Adv + [З ПРИВОДУ + Ngen] caus, Adv [З НАГОДИ + Ngen] caus)**, причина-врахування (обґрунтування) **(Adv [З ОГЛЯДУ НА + Nacc] caus, Adv [ЗВАЖАЮЧИ НА + Nacc] caus)** [3, 148]. Л.М.Руденко поділяє пропоновану точку зору, уточнюючи деякі положення. Наприклад, вказівка на походження явища, на її думку, може передаватися правобічним поширювачем **Adv [ІЗ-ЗА + Ngen] caus**, а каузальний конкретизатор **Adv [ВІД + Ngen] caus**, крім виділеного вище, репрезентує також додатковий семантичний відтінок причини-наслідку. Щоправда, сфера функціонування речень структурної субмоделі **S + P(Vf) + Adv [ВІД + Ngen] caus (=причина-наслідок)** обмежується, твердить Л.М.Руденко, науковим стилем мовлення. Значення обов'язкової причини закріплюється також за конституентом **Adv [В МІРУ + Ngen] caus**, якщо він потрапляє в наукову або публіцистичну сферу мовлення. Поширювачі **Adv [З ОГЛЯДУ НА + Nacc] caus** і **Adv [ЗВАЖАЮЧИ НА +Nacc] caus** перебувають у певній опозиції щодо виділених вище правобічних конституентів. Вони "стосуються оцінної реакції мовця" і "найбільшою мірою спрямовані в суб'єктивну його сферу" [3, 148; 18, 38-52].

За допомогою виділення домінуючих або недомінуючих, експліцитних або імпліцитних сем подані вище семантичні варіанти, що знаходять безпосереднє відображення в структурних моделях **S + P(Vf) + Adv [Ad] caus, S + P(Vf) + Adv [Prep + Nx (gen, dat, acc, inst, loc)] caus**, диференціюються на вужчі значеннєві сегменти. Так, у структурі семантики "причина-відплата" вичленовуються значеннєві відрізки "справедлива відплата", "несправедлива відплата", а семантика "негативна причина" розпадається на значеннєві відрізки "реалізована негативна причина", "нереалізована негативна причина". Цей ланцюг каузальності можна продовжити: "реалізована помірно негативна причина", "реалізована агресивно негативна причина" і т. ін.

Питання про засоби вираження інваріанта й семантичних варіантів категорії причини має певні суперечності, у зв'язку з чим виникають дискусії, різні уточнення. Так, одні мовознавці запевняють, що категорія причини ніколи не виступає в неускладненому (чистому) вигляді, а завжди фокусує в собі якесь додаткове значення. Інші вчені закріплюють за окремими заповнювачами правобічної позиції **Adv caus** функцію репрезентантів інваріанта або конкретного семантичного варіанта причини. На думку І.Р.Вихованця [19, 273-274; 3, 147-148] і М.В.Леонової [20, 247-248], найзагальнішою причиновою семантикою характеризується прийменник **через**, формучи адвербіально-каузальний компонент **Adv [ЧЕРЕЗ + Nacc] caus**. У системі причинових прийменників, отже, і поширювачів, котрі вони утворюють разом з іменниками, ця лексична одиниця виступає домінантою, що групує навколо себе "прийменники, які передають додаткові семантичні відтінки походження явища, відплати, перешкоди, результативної причини, що сприяє здійсненню певного наслідку тощо" [19, 274]. Каузальний конституент **Adv [ЧЕРЕЗ + Nacc] caus** розглядається як нейтральна в стильовому відношенні структура з власне-причиновим значенням. Ця семантико-стилістична спеціалізація, підсумовує І.Р.Вихованець, робить аналізований компонент основним засобом вираження причини в складі речень валентної структури **S + P(Vf) + Adv caus** [21, 90]. А.І.Йова, поділяючи думку про те, що загальне значення причини утворюється з окремих

відмінних між собою каузальних відтінків, до інваріантних структур відносить правобічні позиції **Adv [ЧЕРЕЗ + Nacc] caus, Adv [ВІД + Ngen] caus** і **Adv [З + Ngen] caus** [див. 22]. Інший погляд знаходимо в працях А.С.Колодяжного: указуючи на предмет, який є причиною дії, руху, цей прийменник має здебільшого негативне забарвлення, що пояснюється таким фактом: семантика переборення просторової перешкоди, яка спочатку була властива локативним конструкціям типу *перейти через ліс (через поле, через річку)*, згодом передалася й причиновим конструкціям типу *втратити щастя через землю*. Останні синтаксичні структури, таким чином, виникали як результат шляху осмислення просторових значень у причинові. У реченні *Та через землю я втратив своє щастя, свою долю* (Панас Мирний), зазначає А.С.Колодяжний, йдеться про землю як причину того, що я [Чіпка] втратив своє щастя й долю. Зрозуміло, що земля тут постає не як найвищий виконавець дії в ширшому розумінні, а як метонімічна особа: нещасним, бездольним Чіпку зробили люди, у руках котрих опинився його ґрунт, який він обробляв і використовував для вирощення рослин [22, 148-149]. У такому ж семантичному ракурсі характеризується прийменник **через** і в "Курсі сучасної української літературної мови" за редакцією Л.А.Булаховського [4, 91]. Про семантичну варіантність, а не інваріантність валентної рамки **P(Vf) + Adv [ЧЕРЕЗ + Nacc] caus** говорить і З.І.Іваненко. Свою думку вона аргументує тим, що в "Українсько-російському словнику" український прийменник **через** передається такими семантично спеціалізованими російськими прийменниками, **як благодаря, ввиду, вследствие, из-за**: [пор. для прикладу: 24, 907; 25, 38, 52, 93, 245; 26, 71, 114, 209, 580; 27, 23, 33, 66]. На широкому фактичному матеріалі дослідниця довела, що аналізований прийменник в українській мові може передавати різноманітні семантичні варіанти каузальності: причину як позитивний факт, причину як привід до дії, причину з відтінком наслідку [28, 31]. Причина, відбиваючи об'єктивний світ у найрізноманітніших його проявах, залежні або незалежні від людської свідомості, пізнані й не пізнані нею взаємозв'язки, відзначається глибинним змістом. Говорити про інваріантність засобів реалізації цієї категорії в мові навряд чи коректно. Інваріантність є скоріше абстрагованим поняттям, ніж конкретною мовною реальністю, оскільки в чистому вигляді причина практично не виступає, вона супроводжується семантичними відтінками. Ці відтінки формують всі конституенти валентної рамки **P(Vf) + Adv [Prep + Nx] caus**. В одних випадках центр адвербіально-каузального тяжіння припадає на іменник у формі непрямого відмінка, в інших він може переноситися на прийменник. Семантично активними є абстрактні іменники – назви позитивних або негативних почуттів, найменування журби, трауру, морально-етичних відношень, бажання, потреби, попередження, вдячності, нагороди та ін. Серед прийменників значеннєвою місткістю наділені лексичні одиниці з так званою постійною каузальною семантикою – **завдяки, внаслідок, у зв'язку з, з причини, у результаті, в силу**. Менш відчутною у формуванні плану змісту варіанта значення причини є участь прийменників без, від, з, за, через, які утворюють групу лексичних одиниць каузально-некаузальної орієнтації. Семантичною інертністю характеризуються прийменники некаузального значення, які "у звичайному своєму вживанні... найчастіше позначають статичні або динамічні, просторові чи часові відношення" [29, 18]. Принагідно зауважимо, що більшість прийменників з причиновою функцією витворилися на ґрунті просторових і часових прийменників. Каузальні відношення, зрозуміло, виникли пізніше від локативних і темпоральних. Їх поява "викликана тим, що різні дії стали мислитися як результат певної причини, яка викликала їх", тобто ці відношення – "результат усвідомлених людиною більш складних відношень навколишньої дійсності" [30, 326]. Процес трансформації "просторові (часові) прийменники → причинові прийменники" був непростим і тривалим. Наприклад, причинове значення правобічного поширювача **Adv [ЗА + Nacc]**, за спостереженнями К.С.Аксакова, розвинулося з просторового значення: "один предмет, скрываясь за другой, соединяется с ним, переходит метафорически или отвлеченно в значение причины" [цит.за: 28, 5]. На думку О.М.Фінкеля, базою для виникнення причинових відношень було не просторове значення, а значення заміни: "какая-то реакция возникает как ответ на какие-то поступки или свойства, одно как бы выступает взамен другого, – отсюда отношения возбудителя причины и ответа-следствия" [цит.за: 28, 5]. З.І.Іваненко, зіставивши ці два погляди, приходить до висновку, що процес переходу правобічного поширювача **Adv [ЗА + Nacc]** із зони локативності в зону каузальності здійснювався так: "від просторового значення до значення заміни і від відношень заміни до відношень каузальних" [28, 5]. Цей погляд видається найбільш переконливим. Окрему групу становлять поширювачі, у яких каузальність актуалізується не прийменником або іменником, а дескрипцією – таким утворенням, у якому семантично домінуюче слово перебуває на правах синтаксично залежного члена, виконує роль означення, а граматично стрижневий компонент характеризується інформативною недостатністю, оскільки передає неконкретизоване значення. Обов'язкового поширювача у вигляді атрибутивного модифікатора потребують іменники типу душа, серце, бажання, почуття, задум, ставлення, справа, напр.: *В'ячеслав Чорновіл* ***відродиться*** *в Україні* ***завдяки його справам, його помислам, його ідеям*** ("Українське слово"). Пор.: *В'ячеслав Чорновіл* ***відродиться*** *в Україні* ***завдяки справам його товаришів, помислам його побратимів, ідеям його продовжувачів.***

На нашу думку, семантичний аналіз категорії причини варто зводити до розмежування в ній двох значеннєвих фрагментів: 1) "зовнішня причина" і 2) "внутрішня причина". Обидва типи причини позначають явища, які пов'язані або не пов'язані з діяльністю суб'єкта. Зовнішня причина вказує на

різноманітні зовнішні чинники, що не стосуються цілеспрямованої діяльності суб'єкта, не контролюються його внутрішнім світом:

1.*Фікус* ***умирав од сонячного трунку*** (П.Загребельний) → *Фікус умирав* (перша денотативна ситуація) + *Сонячний трунок умертвляв фікус* (друга денотативна ситуація)

2. ***Від крику прокинулась*** *Галя* (Панас Мирний) → *Галя прокинулась* (перша денотативна ситуація) + *Крик пробудив Галю* (друга денотативна ситуація).

У реченнях із зовнішньою каузальністю не зберігається єдність суб'єктної осі, оскільки її утворюють різні особи: Фікус ← суб'єктна вісь → Трунок (1 речення), Галя ← суб'єктна вісь → Хтось (2 речення).

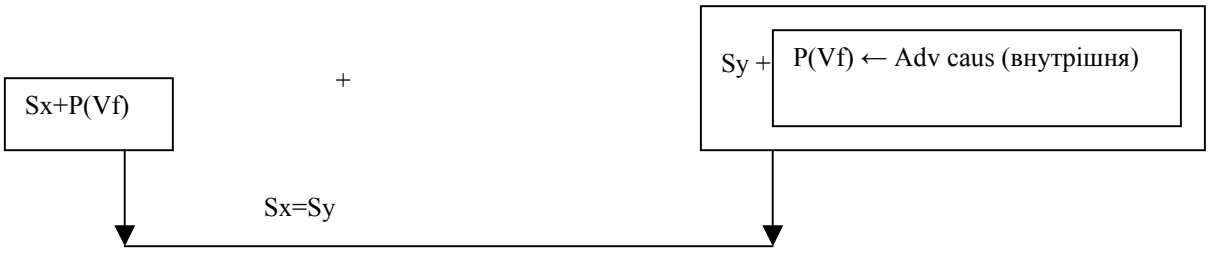
Внутрішня причина називає ті внутрішні чинники, які пов'язані з діяльністю лівобічного суб'єкта, відповідають його бажанням, прагненням, контролюються його волею, свідомістю:

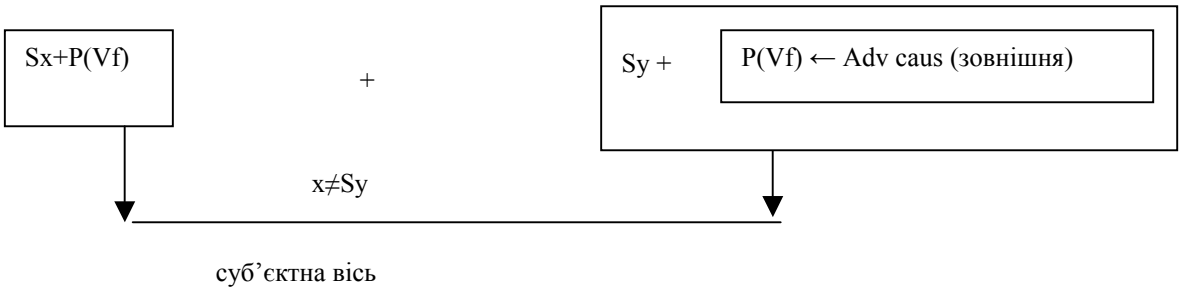
1. ***Аж заплаче*** *Мотря* ***з радощів*** (Панас Мирний) → *Мотря* → *заплаче*(перша денотативна ситуація) + *зрадіє* (друга денотативна ситуація)

2. *Там матуся теплі* ***сльози з горя*** *щиро* ***вилива*** (П.Грабовський) → *Матуся* → *сльози вилива* (перша денотативна ситуація) + *горює* (друга денотативна ситуація)

У реченнєвих структурах з внутрішньою причиною суб'єкт породженої і суб'єкт породжуючої ситуації є однією особою, тобто має місце єдність суб'єктної осі: Мотря ← суб'єктна вісь → Мотря (перше речення), Матуся ← суб'єктна вісь → Матуся (друге речення).

Вияв внутрішньої і зовнішньої причини у структурі описуваних речень схематично можна представити так:

Усі можливі значеннєві варіанти, які вичленовуються в інваріантній семантиці "причина", уходять до внутрішньої й зовнішньої каузальності. Жорсткої закріпленості значеннєвих варіантів за першим або другим типом причини немає.

Отже, категорія причини відзначається глибинністю стосовно плану змісту. Вона диференціюється на два основні семантичні сегменти – "внутрішня причина", "зовнішня причина", які у свою чергу членуються на вужчі значеннєві відрізки. Кожен з них має свій набір формально-граматичних репрезентантів. До них належать прислівники, дієприслівники, дієприслівникові звороти, прийменниково-іменникові форми, а також складнопідрядні речення з підрядною частиною причини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонова Т.И. Причинное отношение в научном стиле // Науч.докл.высш.шк. Филологические науки. – 1983. – №5.– С.43-49.
2. Степаненко М.І. Каузальні прислівники у функції семантичних поширювачів реченнєвої структури // Вісник Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. Філологічні науки: Мовознавство. – 1999. – №5(15). – С.15-26.
3. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук.думка, 1992. – 222 с.
4. Курс сучасної української літературної мови: В 2-х т. /За ред. Л.А.Булаховського. – К.: Рад.шк., 1951. – Т.ІІ: Синтаксис (1.Просте речення, 2.Складне речення, 3.Пунктуація). – 408 с.
5. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання: Навч.посібник / І.І.Слинько, Н.В.Гуйванюк, М.Ф.Кобилянська. – К.: Вища шк., 1999. – 670 с.
6. Городенська К.Г. Деривація синтаксичних одиниць. – К.: Наук.думка, 1991. – 191 с.
7. Доломан С.Є. Складнопідрядні речення з підрядними обставинними // Сучасна українська мова: Підручник для студентів гуманітарних спеціальностей вищих закладів освіти. – К.: Либідь, 1997. – С.329-339.
8. Русская грамматика: В 2-х т. – М.: Наука, 1980. – Т.2: Синтаксис. – 709 с.
9. Русская грамматика: В 2-х т. – Praha: Academia, 1980. – 1092 с.
10. Минкин Л.М. О значении и функции союзов (на материале современного французского языка) // Проблемы изучения семантики языка (Тезисы докладов на научной конференции, посвященной 50-летию Днепропетровского государственного университета). – Днепропетровск, 1968. – Часть II. – С.113-115.
11. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наук.думка, 1983. – 219 с.
12. Сучасна українська літературна мова / За ред.М.Я.Плющ. – К.: Вища шк., 1999. – 414 с.
13. Словник української мови: В 11-ти т. / Ред.кол.: І.К Білодід (голова) та ін. – К.: Наук.думка, 1970-1980. – Т.VI. –1975. – 832 с.
14. Большая советская энциклопедия: В 30-ти т. – 3-е изд. / Гл.ред.А.М.Прохоров. – М.: Советская энциклопедия, 1970-1978. – Т.20. – 608 с.
15. Ляпон М.В. Прагматика каузальности // Русистика сегодня. Язык: система и её функционирование / Отв.ред.член-кор.АН СССР Ю.Н.Караулов. – М.: Наука, 1988. – С.110-121.
16. Штыкало Н.И. Формы выражения категории причины и признание их выбора в русском литературном языке: Автореф.дис... канд.филол.наук. – Ростов -на - Дону, 1982. – 21 с.
17. Медынская В.Л. Синтаксическая категория причины и её взаимодействие с другими синтаксическими значениями (по данным русского языка 1 половины XIX в.). – Днепропетровск, 1973. – 16 с.
18. Руденко Л.М. Обставинна детермінація в структурі тексту (семантико-синтаксичний і стилістичний аналіз). – К.: Україна – Віта, 1996. – 213 с.
19. Вихованець І.Р. Граматика української мови: Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
20. Леонова М.В. Сучасна українська літературна мова: Морфологія. – К.: Вища шк., 1983. – 264 с.

21. Вихованець І.Р. Синтаксис знахідного відмінка в сучасній українській літературній мові. – К.: Наук.думка, 1971. – 120 с.

22. Йова А.І. Синоніміка прийменників з значенням мети в українській мові // Известия Крымского педагогического института. Т.XXVIII. – Симферополь,1957. – С.438-451.

23. Колодяжний А.С. Прийменник: Матеріали до лекції з курсу сучасної української літературної мови. – Харків: Вид-во Харк.ун-ту, 1960. – 165 с.

24. Українсько-російський словник / Ільїн В.С., Дорошенко К.П. та ін. – К.: Наук.думка,1976. – 944 с.

25. Ганич Д.І., Олійник І.С. Русско-украинский словарь. – К.: Гол. ред. укр. рад. енциклопедії,1980. – 1012 с.

26. Русско-украинский словарь: В 3-х т. / Багмут И.А., Белодед И.К. (председатель) и др. – К.: Гол. ред. укр. рад. енциклопедії, 1983-1984. – Т.1. – 1983. – 845 с.

27. Тараненко О.О., Брицин В.М. Російсько-український словник (сфера ділового спілкування). – К.: Рідна мова,1996. – 287 с.

28. Іваненко З.І. Прийменникові конструкції із значенням причини: Навчальний посібник. – Чернівці,1971. – 81 с.

29. Недялков В.П., Сильницкий Г.Г. Типология каузативных конструкций: Морфологический каузатив. – Л.: Наука, 1969. – С.15-19.

30. Боярцева Г.С. Глагольные словосочетания с предлогом “ЗА”и винительным падежом зависимого имени / Учен. зап. / Калинингр. гос. пед.ин-т. – 1959. – Вып. VI. – С.312-335.